

آشنایی با نقاشیخط

نقاشیخط، پدیده‌ای معاصر در حوزه هنرهای تجسمی است که در سالهای اخیر در ایران و برخی از کشورهای اسلامی بروز و ظهور کرده است. گروهی آن را تلفیقی از خوشنویسی و خط با نقاشی و گرافیک می‌دانند و گروهی دیگر آن را نوعی خوشنویسی می‌دانند که در اجرای آن از تکنیکهای نقاشی و طراحی استفاده می‌شود. هر کدام از این دو نوع تعبیر تنها بخشی از آثار نقاشیخط را شامل می‌شود. از این رو تعریفی ناقص از نقاشیخط به دست می‌دهند. برای ارائه تعریفی جامع‌تر از نقاشیخط، می‌توان گفت کلیه آثار هنری که عناصر اصلی تشکیل دهنده آنها خط و خوشنویسی است و به صورت مسطح بر روی صفحه و با تکنیکهای مختلف اجرا می‌شوند و در ترکیب بندی کلی آنها حروف و کلمات در درجه اول به منزله عناصر بصری به کار گرفته می‌شوند در زمره نقاشیخط قرار می‌گیرند. کلیه آثار نقاشیخط را می‌توان به طور کلی در ۳ گروه جای داد.

الف - آثاری که به دست نقاشان پدید آمده و در آنها حروف و کلمات جایگزین اشکال و پیکرها شده‌اند. به عبارت دیگر پدید آورندگان این آثار نقاشان می‌باشند (نمونه‌های ۱-۲۴، ۲-۲۴ و ۵-۲۴).

ب - آثاری که به دست خوشنویسان پدید آمده و در اجرای آن از تکنیکهای نقاشی و طراحی یا گرافیک استفاده شده است (نمونه‌های ۳-۲۴، ۴-۲۴، ۷-۲۴ و ۸-۲۴).

ج - آثاری که به دست خوشنویسان خلق شده و در اجرای آن فقط از تکنیک خوشنویسی یعنی قلم و مرکب استفاده شده است. برای مثال می‌توان از سیاه مشقه‌های میرزاغلامرضا اصفهانی و میرحسین و برخی آثار خوشنویسان معاصر نام برد (نمونه ۶-۲۴).

پدیدآورندگان آثار نقاشیخط در جستجوی زبان و بیانی همه فهم و جهانی برای هنر خوشنویسی و آثار خویش‌اند. آنان بر این باورند که می‌توان با استفاده از دانش بصری و شناخت ویژگیهای دیداری و تصویری انواع خوشنویسی و بهره‌گیری از خواص رنگها، آثاری پدید آورد که بتواند انتقال احساسات و اندیشه‌های هنرمند به مخاطبان را فارغ از محدودیتها و گونه‌گونی زبان و خط و نژاد در هر کجای جهان ممکن سازد.



تصویر ۱-۲۴- نقاشیخط- فرامرز پیل آرام (معاصر)- رنگ روغن



تصویر ۲-۲۴- محمد غنوم (سوریته) (معاصر) - رنگ روغن - ۷۰×۱۰۰cm



تصویر ۳-۲۴- چهار فصل - جلیل رسولی (معاصر) - رنگ روغن - ۶۴×۶۱



تصویر ۴-۲۴- یادگار - اسماعیل رشوند (معاصر) - مداد رنگی - ۳۵×۵۰ cm



تصویر ۵-۲۴- نقاشیخط - بابک رشوند (معاصر) - پاستل - ۴۰×۶۰ cm



تصویر ۶-۲۴- نقاشیخظ (بخشی از اثر) اسماعیل رشوند (معاصر) - مرکب و قلم - ۴۰×۶۰cm



تصویر ۷-۲۴- نقاشیخط - نصرالله افجه‌ای - ۱۲۵×۱۲۵ cm

تمرین منزل

برداشت خود را از تصویر شماره ۳-۲۴ در چند سطر بنویسید.

تمرینات کارگاهی

- ۱- تصویر ۴-۲۴ را به دقت مورد مطالعه و بررسی قرار داده، برداشت خود را از آن در چند سطر بنویسید.
- ۲- یکی از مفاهیم، مهربانی، شهادت، رشد، آشتی را به دلخواه انتخاب کرده سعی کنید به وسیله نقاشیخط آن را نمایش دهید.



تصویر ۸-۲۴ - نقاشیخط - محمد احصایی (معاصر) - رنگ و روغن

ویژگیهای بصری و زیبایی شناختی انواع خوشنویسی

بی‌گمان شناخت ویژگیهای بصری و زیبایی شناختی انواع خوشنویسی، بدون انجام تحقیقات و مطالعات گسترده و منظم در مورد چگونگی پیدایش و سیر تکاملی و ساختاری هر کدام از آنها امکان‌پذیر نیست. متأسفانه تاکنون تحقیقات درخور توجه و نظام یافته‌ای در این زمینه صورت نپذیرفته است.

برای شناخت و کشف ویژگیهای انواع خوشنویسی و این که هر کدام چه احساساتی را در بیننده برمی‌انگیزانند و تداعی کننده چه مفاهیمی هستند می‌باید از دو بخش متفاوت اما مکمل مدد جست. این دو بخش عبارتند از ۱- تاریخ و پیشینه انواع خوشنویسی ۲- دانش بصری و مبانی هنرهای تجسمی.

۱- بخش اول که تاریخ، پیشینه و موارد کاربردی خوشنویسی را در گذشته دربر می‌گیرد، ما را در شناخت هویت نمادین انواع خوشنویسی یاری می‌دهد. برای مثال تاریخچه و پیشینه کاربردی خوشنویسی نسخ و ثلث که همواره برای نگارش آیات آسمانی و متون دینی در تمدن‌ها و ممالک اسلامی به کار می‌رفته ما را به هویت نمادین آن آگاه می‌سازد.

به عبارت دیگر هر نوع نوشته‌ای که با خوشنویسی نسخ و ثلث پدید آمده باشد برای همه اقوام و ملل تداعی کننده فرهنگ اسلامی و اثری دینی و آیینی است. شناخت پیشینه و موارد کاربردی خوشنویسی موجب می‌شود تا هنرمندان در به‌کارگیری انواع خوشنویسی هویت نمادین آنها را مورد توجه قرار داده، برارزش بیان بصری آثار خویش بیفزایند.

۲- بخش دوم در شناخت ویژگیهای انواع خوشنویسی و چگونگی به‌کارگیری درست آن در آثار فرهنگی و هنری، توجه به دانش بصری و مبانی هنرهای تجسمی است. کسب دانش بصری که خصوصیات و ویژگیهای عناصر بصری (نقطه، خط، سطح، حجم، رنگ، تاریکی و روشنایی، جهت، حرکت، ریتم، تعادل، بافت و...) را به تنهایی و نیز در ارتباط با همدیگر مورد بحث قرار می‌دهد به ما کمک می‌کند تا ویژگیهای بصری انواع خوشنویسی را در حکم عناصر بصری محض مورد مطالعه و بررسی قرار دهیم و تا حدودی به شناخت و کشف این ویژگیها نایل آییم.

برای مثال دانش بصری به ما می‌آموزد که خطوط منحنی، زیبایی، نرمی، مهربانی و شادی را به بیننده القا می‌کند. همین ویژگیهای خطوط منحنی، ما را در شناخت خوشنویسی نستعلیق و ویژگیهای ساختاری آن که سرشار از خطوط منحنی است یاری می‌دهد. همچنین است شناخت خصوصیات خطوط افقی، مایل و عمودی، و ارتباط آنها با همدیگر و مطالعه سایر عناصر بصری و در یک کلام، ورود در حوزه دانش بصری و استفاده از آن در جهت شناخت ویژگیهای عناصر خوشنویسی و بهره‌گیری صحیح از این عناصر در جهت تقویت بیان هنری در آثار خوشنویسی و هر نوع اثر هنری و کالای فرهنگی که عناصر خوشنویسی در آن به کار گرفته می‌شود.

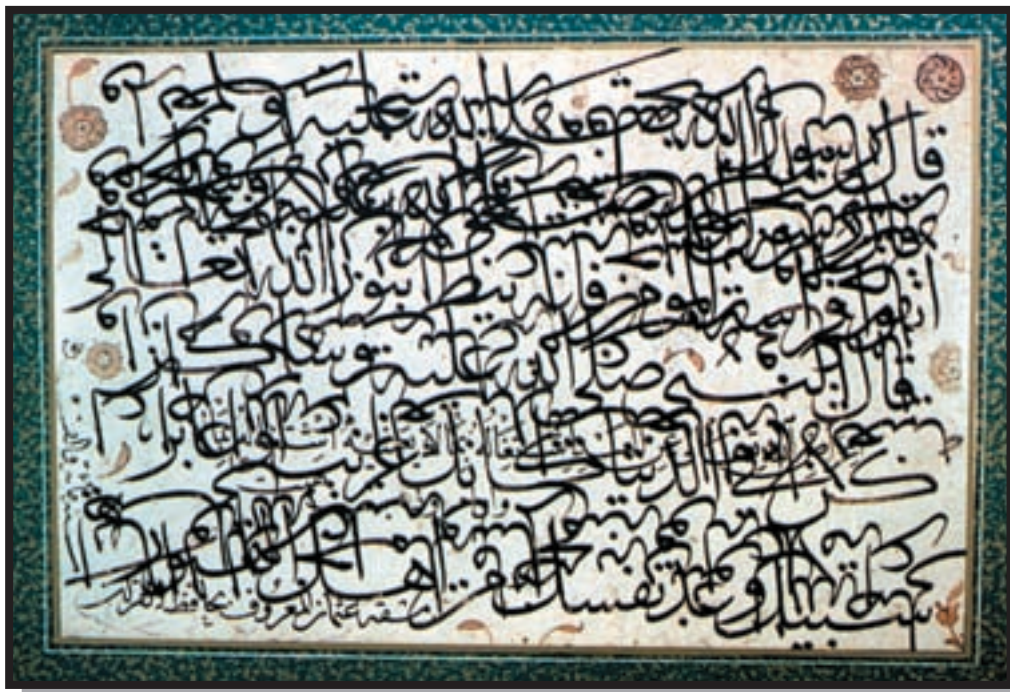
با توجه به هویت نمادین و ویژگیهای بصری، پاره‌ای از خصوصیات انواع خوشنویسی، فهرست‌وار و به طور مختصر در ذیل آمده است. امیدواریم با انجام تحقیقات اصولی در آینده به شناخت دقیقتری از ویژگیهای بصری و زیبایی شناختی انواع خوشنویسی رایج دست یابیم.

کوفی: القا کننده اصالت، قداست، قدمت، معنویت، امامت، عصمت و تداعی کننده عصر پیامبر گرامی اسلام (ص) و ائمه اطهار (ع) می باشد.



تصویر ۱-۲۵- کوفی - (منسوب به حضرت علی ع) موزه ایران باستان

ثلث: قداست، عظمت، صراحت، شجاعت، صلابت، جدیت، معنویت، عبادت و حرکت را به بیننده القا می کند و نماد فرهنگ اسلامی است.



تصویر ۲-۲۵- سیاه مشق ثلث - حافظ عثمان (قرن ۱۱) - ۲۵/۸ × ۱۷/۷ cm - استانبول

نسخ: نمادی از قرآن کریم است و دارای خصوصیتی چون سادگی، صراحت، قدرت، جدیت، قداست، معنویت، پایداری، اعتماد و دانش است.



تصویر ۳-۲۵ - خط نسخ - شمس‌الدین بایسنقری - ۲۵×۳۵ cm - (قرن ۹) - هرات

نستعلیق: سادگی، زیبایی، تناسب، اصالت، نرمی، شادی، عذوفت، آرامش، انعطاف‌پذیری، دوستی، عرفان، صداقت، باکی، عشق و اعتماد را به بیننده القا می‌کند و نماد فرهنگ ایرانی و خط فارسی است.



تصویر ۴-۲۵ - نستعلیق - میرزا غلامرضا اصفهانی - (قرن ۱۳ هـ)

شکسته نستعلیق: این نوع خوشنویسی آزادی، رهایی، مهربانی، شادی، عشق، حرکت، پریشانی، ظرافت، همدلی و جوانی را به بیننده القا می‌کند.



تصویر ۵-۲۵. سیاه مشق شکسته نستعلیق - یدالله کابلی (معاصر)

ویژگی‌هایی که در مورد انواع خوشنویسی برشمردیم همیشه ثابت نیست و در ترکیب‌بندیها و موقعیتهای مختلف شدت و ضعف هر کدام از ویژگیها متغیر است.

اکنون با توجه به ویژگیهای بصری ۵ نوع خوشنویسی که در این جلسه مطرح شد به پرسشهای زیر پاسخ دهید.

۱- در طراحی برای پوستر «جشنواره نقاشی جهان اسلام» استفاده از کدام نوع خوشنویسی مناسب است؟

۲- در طراحی پوستری با موضوع «صنعت گردشگری در ایران» از چه نوع خوشنویسی باید استفاده کرد؟

۳- اگر از شما بخواهند برای کتاب داستان اصحاب کهف طرح روی جلد تهیه کنید و در آن از خوشنویسی استفاده کنید، چه نوع خوشنویسی را در این مورد به کار می‌گیرید؟

۴- چه نوع خوشنویسی برای استفاده در طراحی پوستری برای «جشنواره شعر نو» مناسب است؟



تصویر ۶-۲۵- پوستر فیلم - مرتضی ممیز (معاصر)

خوشنویسی و خلاقیت‌های هنری

برای آنکه به برخی از مباحث که پیرامون خوشنویسی و هنر مطرح است و درسالهای اخیر بیش از گذشته بدان توجه شده است پردازیم و پاسخهای مناسبی برای پرسشهایی از قبیل آیا خوشنویسی هنر است؟ آیا خوشنویسی فقط نوعی مهارت است؟ آیا هر آنچه یک خوشنویس می‌نویسد اثر هنری محسوب می‌شود؟ چگونه و در چه شرایطی هنر در یک اثر خوشنویسی نمود پیدا می‌کند؟ کدام آثار خوشنویسی تنها با به کارگیری مهارت خوشنویس پدید آمده و خلاقیت که جوهره اصلی یک اثر هنری است در آن به کار نرفته است؟ آیا تنها زیبا بودن یک اثر می‌تواند دال بر هنری بودن آن اثر باشد؟ و سؤالات متعدد دیگری که امروزه مطرح است بیابیم، می‌باید ابتدا بعضی از واژه‌ها را به درستی تبیین و تشریح کنیم. مهمترین این واژه‌ها که تشریح آنها می‌تواند راهگشای پاسخ به سؤالات فوق باشد کلمات زیبایی، مهارت، هنر و خلاقیت می‌باشد. در این جلسه به طور مختصر به تشریح این واژه‌ها می‌پردازیم و از نظرات متفکران، صاحب‌نظران و هنرمندان در این زمینه بهره می‌گیریم.

زیبایی

هربرت رایدر در کتاب معنی هنر می‌نویسد: «بیشتر اشتباهات ما در مورد هنر از نداشتن وحدت نظر در استعمال کلمات هنر و زیبایی ناشی می‌شود می‌توان گفت که ما فقط در سوء استعمال این کلمات وحدت نظر داریم. همیشه فرض می‌گیریم هر آنچه زیباست هنر است، یا هنر کلیتاً، زیباست و هر آنچه زیبا نیست، هنر نیست.» در جای دیگر از همان کتاب آمده است «زیبایی عبارت است از وحدت روابط صوری در مدرکات حسی ما» به بیان ساده‌تر آن دسته از عناصر و شکلهای صدهای حادث بر حس ما که از آرایش و ترکیب بندی مناسبی برخوردارند و در ما ایجاد لذت می‌کنند، زیبا هستند. مانند غروب آفتاب، صدای پرندگان خوش‌آواز، یک نقاشی دلنشین از طبیعت و نظایر آن. اما همه این زیباییها الزاماً هنر نیست. بلکه هنر و زیبایی دو امر متفاوت هستند. برای مثال یک کاسه سالاد که به زیبایی تزیین شده هرگز یک اثر هنری محسوب نمی‌شود در مقابل بسیاری از آثار بدوی سرخپوستان و سیاهپوستان و حتی برخی از آثار نقاشان سده‌های اخیر مانند دومیه و پیکاسو با آنکه به ظاهر نازیبا هستند در زمره آثار هنری به شمار می‌روند.

مهارت

«مهارت» نوعی رفتار است که در اثر تکرار و تمرین متوالی به دست می‌آید و امری اکتسابی است که جز با آموزش (مستقیم یا غیرمستقیم) حاصل نمی‌شود. برای مثال می‌توان کسب مهارت در نوازندگی، رانندگی، طراحی، خوشنویسی و بسیاری مهارت‌های دیگر را نام برد.

بدین ترتیب خوشنویسی نیز از جمله مهارت‌ها محسوب می‌شود که جز با آموزش و تمرین و تکرار متوالی نمی‌توان بدان دست یافت. به همین دلیل خوشنویسان بخش عمده‌ای از توان خود را در جهت کسب مهارت و تقویت و ارتقا و نیز حفظ و نگهداری آن به کار می‌گیرند. یکی از پیش زمینه‌های خلق آثار هنری کسب مهارت در رشته مربوط می‌باشد.

«هنر» از مباحثی است که همواره و در طول تاریخ فلاسفه، متفکران و هنرمندان به آن پرداخته‌اند و هر کدام از دیدگاه‌های گوناگون آن را مورد بحث و بررسی قرار داده‌اند. افلاطون در مورد «هنر» می‌گوید: «هنر برتر از علم است. علم کشف می‌کند و هنر می‌آفریند». هربرت رید در کتاب معنی هنر می‌گوید «من اعتقاد دارم که اهمیت هنر از اقتصاد و فلسفه بیشتر است. هنر مقیاسی است که نسبت مستقیم با بینش روحانی آدمیزاد دارد.» و در جای دیگری از همان کتاب می‌نویسد: «همیشه وظیفه هنر این است که ذهن انسان را کمی آن سوی حدود فهم بکشد. و ری بترز در کتاب زبان نقاشی می‌گوید: «به نظر من هنر همواره محصول احساس و اندیشه بوده است.» و حافظ در مورد اهمیت هنر می‌فرماید:

«قلندران حقیقت به نیم جو نخرند قبای اطلس آنکس که از هنر عاریست»

این سخنان تنها نمونه‌هایی اندک از نظراتی است که صاحب‌نظران و متفکران در اهمیت و ارزش هنر ابراز داشته‌اند. اما آنچه بحث در مورد هنر را اندکی پیچیده می‌کند ماهیت هنر است و اینکه چگونه می‌توان هنر را از غیر هنر تفکیک کرد و آثار هنری را از آثار غیرهنری تمیز داد. به نظر می‌رسد بهترین راه برای رسیدن به چنین شناختی آن است که ویژگی‌های یک اثر هنری را بشناسیم. اغلب صاحب‌نظران بر این عقیده‌اند که «اثر هنری» اثری است که هنرمند برای اولین بار آن را خلق می‌کند و پیش از آن وجود نداشته است. به عبارت دیگر اثر هنری اثری منحصر به فرد است که هنرمند با بهره‌گیری از قدرت تخیل، اندیشه، دانش و مهارت خود آن را پدید می‌آورد و هیچ کدام از این عوامل، به تنهایی نمی‌تواند به خلق یک اثر هنری بینجامد. صرف نظر از اینکه آثار هنری به نوبه خود از نظر ارزش و اعتبار هنری، دارای مراتب و درجات مختلف هستند، یک ویژگی مشترک دارند و آن حضور و نمود خلاقیت هنری آفریننده اثر در اثر هنری است. و همه آثار هنری بدون استثنا می‌باید این ویژگی را دارا باشند. اهمیت عامل خلاقیت در هنر تا به حدی است که برخی از هنرمندان و صاحب‌نظران هنر را همان خلاقیت می‌دانند و معنی دیگری بر آن متصور نیستند.

در هر صورت «خلاقیت» خصیصه تفکیک‌ناپذیر آثار هنری است و این خصیصه در آثار خوشنویسی پیشین و معاصر به وسیله خوشنویسان خلاق و هنرمند به صورتهای مختلف بروز و نمود داشته است و دارد. گروهی از خوشنویسان قدرت خلاقیت و ابتکار خود را در ابداع انواع خوشنویسی و یا تکامل ساختار هندسی حروف و کلمات به کار برده‌اند که ابداع انواع خوشنویسی و تکامل آن حاصل ابتکارات و نوآوری‌های چنین خوشنویسانی است. از آن جمله می‌توان از ابن مقله در نسخ و ثلث، میرعلی تبریزی، میرعماد، میرزا غلامرضا، میرزا محمدرضا کلهر در نستعلیق و محمد شفیع و درویش عبدالمجید در شکسته نستعلیق نام برد. در دوره معاصر نیز خوشنویسان هنرمند و خلاق در این زمینه تلاش کرده‌اند و در تکامل انواع خوشنویسی رایج به ویژه خوشنویسی نستعلیق و شکسته نستعلیق به موفقیت‌های چشمگیری دست یافته‌اند. وجه دیگر بروز خلاقیت در خوشنویسی، به نوآوری در ترکیب‌بندی و آرایش حروف و کلمات به منزله عناصر بصری در آثار خوشنویسی مربوط است. خوشنویسانی که در این زمینه به آفرینش‌های هنری دست می‌زنند حروف و کلمات را همانند تتهایی که آهنگسازان برای خلق یک قطعه موسیقایی به کار می‌برند و با ترکیب‌بندی هنرمندانه قطعه‌ای جاودانه می‌آفرینند به کار می‌گیرند. برخی از کتیبه‌ها و سیاه‌مشق‌های خوشنویسان پیشین و بسیاری از آثار نقاشی‌خط معاصر از این گروه‌اند. بدیهی است که در خوشنویسی نیز همچون نقاشی و رشته‌های دیگر هنری آثاری پدید آمده‌اند که ارزش هنری کمتری دارند و یا فاقد ارزش هنری‌اند و خوشنویس تنها با استفاده از مهارت خود آنها را به وجود آورده است و برخی از آثار خوشنویسی نیز

بنابر ضرورتها فقط برای زیبایی متن و به منظور ایجاد رغبت بیشتر در خوانندگان و مطالعه کنندگان آن اجرا شده و می‌شود. مانند بسیاری از کتابهای شعر و پیامهای تبلیغاتی و غیره که بنا بر مقتضیات خوشنویسی شده و می‌شوند. علاوه بر آنچه گفته شد از عناصر خوشنویسی در هنرهای همچون حجم، نقش برجسته، معماری، صنایع دستی، و غیره می‌توان در جهت آفرینش آثار هنری استفاده کرد؛ همچنانکه در گذشته، هنرمندان خلاق ایرانی در بناها و دست ساخته‌های خود به طرق مختلف از خوشنویسی و امکانات تجسمی آن بهره می‌گرفته‌اند، امروزه نیز زمینه‌های متعددی وجود دارد که می‌توان با بکارگیری عناصر خوشنویسی در آنها هم بردامنه و موارد کاربری خوشنویسی افزود و هم جنبه‌های فرهنگی و هنری برخی کالاها را ارتقا داد و هویت ملی را در این نوع کالاها و تولیدات به خوبی نمایاند. برای مثال می‌توان صنایع پوشاک، پارچه، کاشی و سرامیک، را به عنوان زمینه‌های مناسبی که می‌توان از عناصر خط و خوشنویسی در آنها استفاده کرد نام برد. همچنین در زیباسازی شهرها و تزیینات داخلی اماکن عمومی و غیره، امکانات بالقوه‌ای برای حضور فراگیر هنر خوشنویسی به صورت حجم و نقش برجسته وجود دارد که به نظر می‌رسد از این طریق می‌توان هنر خوشنویسی را از حصار تنگ صفحات کاغذی و نمایشگاهها و مجموعه‌های خصوصی به درون جامعه برد و این هنر شریف و نماد فرهنگی و میراث ارزشمند را از انزوایی که بعد از دوران قاجار به آن دچار گشته خارج ساخت.



تصویر ۱-۲۶- نقاشیخط - محمد احصایی (معاصر)



تصویر ۲-۲۶- نقاشیخط - نصرالله افجه‌ای (معاصر)



تصویر ۳-۲۶- نقاشیخط - اسماعیل رشوند (معاصر) - مرکب و قلم - حرکت‌های آزاد و سریع قلم - ۳۰×۴۵cm



تصویر ۴-۲۶- نقاشیخط - اسماعیل رشوند (معاصر) - (بداهه‌سازی با حرکت‌های سریع قلم) - مرکب و قلم خوشنویسی - ۵۰×۷۰cm



تصویر ۵-۲۶ - نقاشی خط - یونس پولاد (معاصر) - مرکب و قلم - ۵۸×۷۸ cm



تصویر ۶-۲۶ - استفاده از حرکت‌های نرم و آزاد - غلامعلی فرضی (معاصر) - ۴۸/۵×۶۹ cm

تمرین منزل

- ۱- برداشت خود را از تصویر ۲-۲۶ در چند سطر بنویسید.
- ۲- در تصویر ۵-۲۶، هنرمند سعی کرده است پرواز را با چند حرکت ساده نستعلیق نشان دهد. آیا به نظر شما موفق شده است؟ دلایل خود را بیان کنید.



تصویر ۷-۲۶- استفاده از حرکت‌های نرم و آزاد - اسماعیل رشوند (معاصر) - ۲۵×۳۵ cm



تصویر ۸-۲۶- نقاشی‌خط - ترکیب‌بندی (کشیده‌ها و گِردیها) - فرامرز پیل آرام (معاصر)



تصویر ۹-۲۶- استفاده از خوشنویسی در طراحی تمبر - صداقت جباری (معاصر)



تصویر ۱۱-۲۶- طراحی آرم با استفاده از خوشنویسی - مرتضی ممیز (معاصر)



تصویر ۱۰-۲۶- استفاده از خوشنویسی در طراحی آرم - صداقت جباری (معاصر)



تصویر ۱۳-۲۶



تصویر ۱۲-۲۶



تصویر ۱۴-۲۶- مرتضی ممیز

منابع و مأخذ

- کِلک مشکین – چاپ اول – ۱۳۷۶ – انجمن هنرهای تجسمی ایران
– فن الخطّ – مصطفی اوغوردردمان – ۱۴۱۱ هـ – ۱۹۹۰ میلادی – استانبول
– پیدایش و سیر تحوّل هنر خطّ – چاپ دوم – ۱۳۶۳ – انتشارات یساولی
– مرقعات – انتشارات آستان قدس رضوی – ۱۳۶۹
– تجلی هنر در کتابت بسم الله – محمد مهدی هراتی – ۱۳۶۷ – انتشارات آستان قدس رضوی
– چهار فصل – جلیل رسولی – ۱۳۷۵ – چاپ اول – تهران
– جان جانان – جلیل رسولی – ۱۳۶۹ – چاپ اول – تهران
– معنی هنر – هربرت رید – ترجمه نجف دریابندی – نشر چکامه – چاپ چهارم
– خوشنویسی و فرهنگ اسلامی – آن ماری شیمل – ترجمه دکتر اسدالله آزاده – انتشارات آستان قدس
رضوی – ۱۳۶۸
– کتاب خوشنویسی (کارگاه خوداتکایی) – حسین تهرانی – علی کنشلو – ۱۳۷۴ – آموزش و پرورش
– خوشنویسی – (گرافیک – معماری) – هادی حاج آقاجانی – ۱۳۷۸ – آموزش و پرورش
– آداب الخطّ امیرخانی – غلامحسین امیرخانی – انتشارات انجمن خوشنویسان ایران – ۱۳۷۱
– بحر عشق – عباس اخوین – ناشر محمد روزبهی – ۱۳۶۸
– سرمشقهای نستعلیق – عباس اخوین – ۱۳۶۲

